

PROBLÉM HISTORICKÉ TERMINOLOGIE V DÍLE FRANTIŠKA KUTNARA

V e r o n i k a S t ř e d o v á

V kontextu české historické vědy 20. století zaujímá František Kutnar stále významnější místo. První interpretace jeho vědeckého díla, jež vznikaly ve druhé polovině 90. let 20. století, spojovaly Kutnara takřka výhradně s tzv. agrárním dějepisectvím.¹ Zcela výjimečně v této souvislosti působil příspěvek Karla Štefka *K problematice strukturalismu v Kutnarově díle*, neboť autor v něm upozornil na hloubku Kutnarova teoretického myšlení a uvedl jej do vztahu s českým strukturalismem.² S Kutnarovým zcela výjimečným pojetím historické vědy jsem se pak měla možnost setkat jako Štefkova doktorandka zabývající se reflexí školy *Annales* v české meziválečné historiografii, s nezbytným přesahem do druhé poloviny 20. století právě v případě Kutnarově. V disertační práci jsem dospěla k závěru, že v kontextu české meziválečné historické vědy byly kontakty s progresivním hnutím kolem revue *Les Annales d'histoire économique et sociale* takřka nepodstatné, tedy jen velmi minimální a okrajové. Ukázalo se sice, že práce prvních *annalistů* Blocha a Febvra byly recenzovány v českém odborném tisku, že zde byly navázány jisté korespondenční styky s předními českými historiky, především s Josefem Šustou a Bedřichem Mendlem, ale ke skutečné spolupráci nedošlo. Na druhé straně jsem však dospěla k poznání, že české meziválečné historické myšlení bylo skutečně velmi moderní a mnohé osobnosti se ve svých teoretických závěrech blížily stanoviskům zakladatelů školy *Annales* i jejím pozdějším výrazným představitelům, především Fernandu Braudelovi. A právě v těchto souvislostech se jako zcela pozoruhodná a

¹ Např. Kol. autorů: *Podíl Františka Kutnara a agrárního dějepisectví na formování obrazu české minulosti. Sborník referátů z vědecké konference konané ve dnech 24. – 25. dubna 1998 v lázních Sedmihorkách*. Semily 1998, 256 s.

² ŠTEFEK, K.: *K problematice strukturalismu v Kutnarově díle*. In: Kol. autorů: *Podíl Františka Kutnara a agrárního dějepisectví na formování obrazu české minulosti*. Sborník

výjimečná postava českého dějepisce objevil František Kutnar. Jeho strukturální pojetí dějin je prokazatelně původní, ovlivněné takřka výhradně českým strukturalismem, jak jej ve svém díle rozpracovali J. Mukařovský a J. L. Fischer.³ A právě ono poznání Kutnarova historického myšlení jako záležitosti vysoce teoretické, zasažené *strukturálním pojmáním okolního světa*, jak Kutnar pojmenovává tento soudobý trend ve svém příspěvku *O pojmu struktury v historické vědě* z roku 1957,⁴ ukazuje, že František Kutnar není v kontextu českého dějepisce „pouhým agrárním historikem“, ale osobností mnohem širšího a snad lze říci i zásadnějšího významu, neboť jeho teoretické koncepce jsou zcela rovnocenné teoriím, jež zaznívaly v moderní evropské historii.

Vedle výkladu strukturální povahy historického faktu, návrhu strukturálně funkční analýzy jako metody, jež by náležitým způsobem doplnila dosavadní kauzálně genetické poznání dějinných skutečností, nebo např. vedle úvahy o podstatě regionálních dějin jako regionálním momentu dějin obecných, je to nepochybně rovněž pozoruhodné vysvětlení specifických rysů historické terminologie, které je nedílnou součástí Kutnarova osobitého pojetí historické vědy. K problému historické terminologie se František Kutnar vyslovoval již ve svých prvních pracích, respektive v úvodech či doslovech, jimiž publikované texty opatřoval (*Obrozencký nacionalismus*, 1940; *Tvář české vesnice v minulosti*, 1942; *Sociálně myšlenková tvářnost obrozenckého lidu*, 1948),

referátů z vědecké konference konané ve dnech 24. – 25. dubna 1998 v lázních Sedmihorkách. Semily 1998, s. 184 – 191.

³ K tomu: VYČICHLOVÁ, V.: *Možnosti využití strukturálního přístupu k historickému faktu v díle Františka Kutnara*. In: Časopis Národního muzea, 1-2, Praha 2003, s. 51 – 77.; TÁŽ: *Inspirační zdroje Kutnarovy funkčně strukturální analýzy*. In: Východočeské listy historické 21 – 22, Hradec Králové 2004, s. 127 - 138.

Dále: BENEŠ, Z: *Historiografický strukturalismus Františka Kutnara (Pokus o nástin)*. Přednášky XLVIII. Běhu LŠSS FF UK v Praze 2004, Praha 2005, s. 150 – 156; TÝŽ, Venkov v historickém myšlení Františka Kutnara, ref. na konferenci Ruralismus v české literatuře, Sedmihorky 22. – 23. 4. 2005.

⁴ Archiv Národního muzea, pozůstalost Františka Kutnara, O pojmu struktury v historické vědě.(poznámky k diskusi, 1957), kart.č. 34, inv.č. 789.

systematicky se k této otázce vyjádřil v přednášce *Základní otázky historického pojmosloví* proslouené na II. sjezdu československých historiků v roce 1947.⁵

Zabývat se *historickým pojmoslovím* znamená pro Kutnara naplnit jeden ze základních předpokladů historické vědy; nejde mu o postižení rozdílu mezi pojmy historickými a přírodovědeckými, jak jej řešili představitelé novokantovské bádenské školy Windelband a Rickert, nebo o tvorbu abstraktních pojmů, jež by byly v zápětí naplněny konkrétními historickými obsahy, což mistrně provedl Hintze ve svých esejích z 20. let 20. století o feudalismu a kapitalismu jako historických kategoriích, ani o představu jejich anachronického užívání, které ve svém díle analyzoval Jan Slavík, Kutnar chtěl ukázat, „jak se obsah historických pojmů a představ mění v dějinném čase a prostoru, jak je určen individuálně a sociálně.“⁶ Byl přesvědčen, že by toto všeobecné povědomí historiků mělo být vystřídáno *soustavným a badatelským přístupem*, který by je dovedl k *bezpečné znalosti o rázu a kvalitě pojmoslovné proměny*, z níž by mohli vyvodit *náležitě metodologické a pracovní důsledky*.

Naprosto nezpochybnitelná je v Kutnarově pojetí potřeba *jasných, přesných a jistých* pojmů, jejichž prostřednictvím jedině může historik *vědecky, tj. rozumově zvládnout, poznat a pochopit* „onu takřka nekonečnou mnohost historické skutečnosti, kterou nevnímáme bezprostředně, ale která k nám dochází prostřednictvím pramenů různé zpravodajské hodnoty.“⁷ Za zcela zásadní považuje otázku historické terminologie ve své *Obraně historie* rovněž Marc Bloch. Pro něj jsou historické pojmy pracovním nástrojem historikovým, jenž mu umožňuje provést spolehlivou analýzu zkoumaných jevů: „Každý rozbor totiž na prvním místě vyžaduje určitý pro své potřeby upravený jazyk, kterého by mohl užívat jako nástroje. Jazyk schopný dát přesně vystoupit obrysům fakt a zároveň si uchovat pružnost nezbytnou k přizpůsobování dalším

⁵ Archiv Národního muzea, pozůstalost Františka Kutnara, *Základní otázky historického pojmosloví*. kart.č. 33, inv.č. 774.

⁶ Citovaný pramen, s. 1.

⁷ *Ibid.*, s. 1.

a dalším objevům; zejména pak jazyk bez významových nejasností a nejednoznačnosti ve výrazech.“⁸

Kutnarovo pojetí historického pojmu je dynamické, neboť uvažuje o jeho proměnlivosti. Ať už jde o pojmy jedinečné, *v dalším dějinném pochodu neopakovatelné /jako Žižka, bitva na Bílé hoře, toleranční patent, vynález ruchadla bratranců Veverků/,* nebo o pojmy obecné */jako panovník, stát, stavovství, selský stav, vrchnost, vlast, vlastenectví, náboženství/,* u nichž lze pozorovat *různý a vyšší stupeň abstraktnosti než u konkrétních jednotlivin,* všechny procházejí v průběhu staletí změnami. „Historický pojem se vyznačuje vždy určitou stupňovitostí, graduitou, a plynulostí, fluktuitou [všech svých] znaků.“⁹ U pojmů obecných se dle Kutnarova soudu jedná o *hluboké proměny, ale témuž principu pojmoslovné změny jsou podrobeny i singulární jevy dějinné,* což vysvětluje na natolik *jednoznačném a obsahově fixovaném dějinném singulárním jevu,* jakým je historická osobnost.¹⁰ Pojmy singulární jsou pak do značné míry závislé na *různém výtvarně uměleckém ztvárnění jevů,* jež označují. Ať už se ale jedná o pojem singulárního, nebo obecného rázu, vždy se setkáváme s jeho časo-prostorovou a především sociální determinací.

Proměnná existence historických pojmů je mnohem více zřejmá u obecných pojmů, jež postihují vývoj hospodářský, sociální a kulturní. Vzhledem k tomu, že jejich typickým znakem je *trvání po určitou dobu v jejich základní podstatě* a že se nevyznačují onou jedinečností a neopakovatelností typickou pro

⁸ BLOCH, M.: *Obrana historie, aneb historik a jeho řemeslo*. Praha 1969, s. 133.

⁹ Archiv Národního muzea, pozůstalost Františka Kutnara, *Základní otázky historického pojmosloví*. kart.č. 33, inv.č. 774, s. 2.

Pro zpřehlednění Kutnarovy formulace podtrženo autorkou článku.

¹⁰ Uvažuje o osobnosti Josefa II., jenž byl jednou vnímán jako *podporovatel české řeči* (v interpretaci I. Cornovy), podruhé jako *neřestný despota a vědomý nepřítel českého národa* (ve výkladu Pelcově), potřetí jako *protistavovský absolutista* (ve vědomí šlechty) a konečně počtvrté jako *sociální osvoboditel a lidový ochránce* (ve vědomí poddaného lidu). Tím Kutnar ukázal, jak je každý historický pojem determinován sociálně. Dále upozorňuje na různá pojetí Žižkovy osobnosti a ukazuje, jak se od sebe liší výklady soudobých kronikářů i pozdějších historiků, např. Palackého, Tomka, Pekaře či Krofty, čímž ukazuje, že historický pojem je determinován rovněž časem a vlastně i prostorem.

pojmy singulární, objevují se v historikově povědomí jako *pojmy různé a měnící se kvantitativní a kvalitativní skladby*.¹¹ Teprve zohledněním dobového, prostorového a sociálního kontextu získávají tato *bezobsažná schémata* svůj význam. Pro poznání takových obecných pojmů navrhuje proto Kutnar obsahovou a formální analýzu, která umožní historikovi rozpoznat *jejich jednotlivé skladebné složky* a postihnout *jejich dobové utváření, vzájemný poměr a hodnotu znaků*. Příkladem takového rozboru je podle Kutnara analýza pojmu *stát*, kterou Jan Slavík provedl ve své práci *Vznik českého národa I,II* (1946, 1948) a jejímž prostřednictvím ukázal, *jak složitou vnitřní a vnější proměnou prošel v našich národních dějinách tento pojem i všechny jeho sociální složky: panovník, šlechta, duchovenstvo, měšťanstvo a poddaný lid*.

Kutnar pak sám provádí analýzu několika obecných historických pojmů (*stát, velkostatek, lid, vlastenectví*) s cílem postihnout proměny jejich obsahu v čase.¹² Pojem *velkostatek* chápe především jako *účelový celek hospodářský*, vymezuje jeho *obsahové znaky zemědělské /rozsah a pozemková koncentrace, půda a její formy vlastnictví a obdělávání, práce lidská, nesvobodná i svobodná, pracovní systém poddanský a námezdný, výrobní prostředky, nářadí, síla potažní a strojová/ i nezemědělské /např. organizace podniku/* a ukazuje, jak se tyto *významové prvky* co do svého obsahu mění v závislosti na čase a místě. Dospívá pak k závěru, že „pojem velkostatku v době feudálně stavovské byl určován převážně nesvobodným pracovním systémem poddanským, převahou rukodělné a potažní práce cizí a extenzivního rolnictví. Za rozkladu feudálně stavovského řádu a v době příchodu nových výrobních sil strojových přesunuje se v pojmu

¹¹ „Stát, národ, lid, velkostatek, sedlák, vlastenectví, náboženskost a zbožnost – abychom za mnohé vzali jen několik – jsou takto obecně vysloveny jen prostá bezobsažná schémata, jimiž lze operovat ve všech dobách, ve všech prostředích národních a hospodářsko-sociálních řádech, ale která nevypovídají nic o vlastním rázu, vnitřním obsahu a napětí, o významu a úkolu těchto sociálních, hospodářských a duchovních jevů.“

Citovaný pramen, s. 2.

¹² Ke Kutnarově analýze pojmů stát, lid a vlastenectví více: VYČICHLOVÁ, V.: *Možnosti využití strukturálního přístupu k historickému faktu v díle Františka Kutnara*. In: *Časopis Národního muzea*, 1-2, Praha 2003, s. 64 – 68.

velkostatku váha na znaky jiné, na námezdní a strojovou práci, na intenzivní formy rolnictví a dobytkaření. Po selském osvobození v době liberalistického hospodářství změnil velkostatek svou povahu velkého podniku zemědělské výroby v obojetný podnik agrárně průmyslový s tendencí kapitalistickou, když čistě průmyslové podnikání přestává být jeho součástí.¹³ Analýzu pojmu *lid* zakládá na významné skutečnosti, že od 19. století se výrazně proměňuje rozsah tohoto pojmu, neboť mizí jeho výlučné pojmání jako *lidu venkovského* a objevují se nové obsahové složky, jakými jsou *lid městský* a *lid dělnický*. K tomu dodává: „Je to v souladu se sociálním a politickým přesunem od vyšších stavů k nižším a s národně jazykovou identifikací lidových vrstev s národem.“¹⁴

Jestliže analýza pojmů *stát*, *velkostatek* a *lid* umožnila Kutnarovi prokázat determinaci obecných pojmů časem a prostorem, „neboť by bylo možno kupit doklady, jak týž jev měl v současné době jinou vnitřní obsahovou skladbu v jiných prostředích místních a národních,¹⁵ prostřednictvím analýzy pojmu *vlastenectví* mohl ukázat, že obecné historické pojmy jsou determinovány rovněž sociálně, tzn. podle *individuální a skupinové sociální příslušnosti k určitému kolektivu*. *Vlastenectví* klasifikuje Kutnar jako jev duchovní kategorie, v jehož skladbě nacházíme subjektivní i objektivní znaky, např. *společný biologický základ, jednotu vlasti, řeči, kultury a dějinného osudu, jednotu zvykovou a mravovou, prvek státu a náboženství, národní vědomí, cit a vůli*. Tyto konstitutivní prvky *vlastenectví* jsou obsaženy v myšlení všech sociálních skupin dané doby, avšak neznamena to, že by v něm byly zastoupeny stejně, tj. bez jakýchkoli rozdílů. Liší se *vzájemným poměrem, podmíněností, hodnotou, intenzitou* i váhou svého postavení ve skladebné celku. Jestliže jsou ale jednotlivé znaky v určité době a sociální skupině dominantní, neznamena to,

¹³ Citovaný pramen, s. 4.

¹⁴ Ibid., s. 4.

¹⁵ Ibid., s. 4.

že by v nich nebyly přítomny znaky zbývající.¹⁶ Dle Kutnarova soudu se tak od sebe lišilo vlastenectví obrozenecké šlechty, *vyvěrající z historické a stavovsky orientované tradice české státnosti*, jež *v podobě novodobé a historicky motivované* přešlo do vědomí vrstvy měšťanské, a vlastenectví rozšířené ve vzdělaneckých kruzích, jež bylo primárně spojováno s *prvkem řeči, lidu a národního vědomí*; u lidových vrstev venkova a měst projevila se zase nejvíce myšlenka *sociálního uvědomění a vyrovnání*. Kutnar tak dospívá k přesvědčení, že se proměny historických pojmů odehrávají *ve směru horizontálním a vertikálním*, tzn. ve směru doby a prostoru a ve směru společenské rozvrstvenosti. Problémem však nejsou změny pojmu jako takového, neboť slovo zde zůstává po staletí v podstatě v téže podobě, hlavní problém spatřuje Kutnar v *obsahových změnách*, jimiž v dějinách procházejí *lidské představy*. Je totiž třeba vzít v úvahu, že sice *základní formy duševního života a myšlení* jsou v dějinách stálé, ale *jeho obsahy a obsahy myšlení* podléhají změnám. „Mezi obsahem dnešní a minulé představy, ač jsou zvukově vyjádřeny tímž slovem, je vždy určitý rozdíl obsahový, znakový, graduelní a citový. Řeč není schopna postihnout měnící se obsah historické představy a pojem je vždy vlastně představa, jejíž obsahové znaky jsou ustáleny, je něčím statickým. A tady vzniká historické dilema: jak historicky pojmově myslit, tj. zachovat a stupňovat charakter vědeckosti a zůstat při tom historikem, to jest neporušit základní rys historického dění, změnu, dynamiku, zůstat přitom práv základní povaze

¹⁶ „Slyšíme-li při zrodu českého národního povědomí v době knížecí ve vyšších sociálních vrstvách rozhodující váhu primitivního antagonismu dvou etnických skupin, které se střetly, nerozumějí si jazykem a jsou rozdílné zvykově, vnějším stylem života i vnitřní konstitucí, postřehneme jindy dominanty jiné, které se vynořily ve sledu imanentního vývoje jevu samého nebo tlakem situace. V prostředí zjitřeného prvotního křesťanství a jeho boje se musela jako tvorebná hodnota vlastenectví objevit složka křesťanského mučednictví a světectví. V Dalimilově vlastenectví takovou dominantou je uvědomělá protiva k cizotě a citový příklon k domácímu, vlastenectví doby reformační se naplnilo ideály mravní obrody, představou Božího synovství a národního mesianismu, humanismus zesílil motiv výrazové a řečové sourodosti s jazyky klasickými, doba obrození dynamisovala motiv lásky k vlasti, řeči a lidu ve smyslu překonání národní méněcennosti a ve směru jazykové a národní obrany a vyrovnání se světem.“

Ibid., s. 5.

historických jevů.“¹⁷ Jako adekvátní a ke spolehlivému cíli směřující řešení tohoto problému pak Kutnar doporučuje opět strukturálně funkční analýzu, která odhalí nejen *dobový, skupinový či individuální obsah určité představy a pojmu* a určí jejich složky a znaky, ale umožní historikovi postihnout *jejich vzájemný vztah, poměr složek, znaků, částí k pojmovému celku a jejich měnící se hodnoty, vztahy a funkce*.

Otázka historické terminologie stává se tak pro Kutnara otázkou metodologickou. Historický pojem je v jeho pojetí nahlížen jako *vnitřně učeněný a dynamický celek, jehož jednotlivé znaky a části se liší kvalitou i kvantitou a jsou provázány vzájemnými vztahy*. „Teprve tato seřazenost a korelace částí dává jim hodnotu a vytváří osobitou povahu celku. Takto organizovaný, vybudovaný celek je jednotou skladebnou, je strukturou – a vztah částí navzájem a k celku jest úkonem, funkcí.“¹⁸ Kutnar tuto teorii dále rozvíjí a dospívá až k představě jakési „stupňovité strukturace“, neboť každý pojem je nejen strukturou sám o sobě, ale existuje zároveň jako část struktury jiné, vyšší. V případě historické terminologie jde tedy o postižení vývoje struktury nižší, jenž se uskutečňuje v rámci struktury vyšší.¹⁹ Jde o metodu, která je schopna postihnout podstatu historického pojmu v jeho hloubce a úplnosti, neboť vyhovuje právě onomu „přirozenému“ strukturálnímu uspořádání dějinné společnosti.

Kutnarovo řešení problému historické terminologie je tak dalším pozoruhodným projevem jeho originálního historického myšlení. Ukazuje, jeho schopnost promýšlet historické jevy v hlubokých teoretických souvislostech a

¹⁷ Ibid., s. 6.

¹⁸ Ibid., s. 6.

¹⁹ „Zvláštní povaha historického jevu a pojmu, která tkví v podmíněnosti pojmového obsahu na době, místu, osobě a sociální skupině, tj. na jejich hospodářsko-sociálním a politicko-myšlenkové skladbě, vede k požadavku pojmové analýzy dějinných jevů a pojmů, která je doplňována funkcionálním včleněním jevu do celého hospodářského, politického, a sociálního a myšlenkového soukolí. Rozbor je vždy sledován skladebným pohledem na vyšší celek.“

Ibid., s.7

dovádět tyto úvahy zpět k historikově práci, tj. k *historikovu řemeslu*, jehož možnosti předvádí v konkrétních analýzách vybraných jevů. Teoretický přístup byl tak v jeho případě vyvolán praktickými potřebami vědecké práce, k níž se Kutnar nikdy neopomenul vrátit.